

1993 ÇУЛХИ раштавн 12-мәшәнче Рәсәй Федерациян Президентн тәратн Рәсәй Федерациян Конституциян проектне еңле референдум иртерме паләртнә. Пирән пур-сәлмәрән та, пәтәм халәх сәсләвәнче сәз документ сине хамәр мөнле пәхнине паләртмәлла пулат.

Конституци проектне хәсәтсенче пичетлесе кәдәрнә, нумайшә унн положенийәсемпе палләшмә бәжәриң әнтә.

Сәкнә паләртмәллә: Конституци проектнече хирә-хирәсле положенисем тата тәрәс мәрләхсем сахал мәр. Вәсемпе нумайшә киләшмәсәбә тәма пултарәс. Сәвәнпа сәкнә әнләртәрсә пән кирә: юридичи тәләшәнчән түрләтүсем кәртмәлли майсем сук мәр. Раштавн 12-мәшәнчән Рәсәй Президентн Указәле унта кирәлә ушәнусемпе хушәмсене кәртмә май килет. Референдум хысәм вара сәкнә Федераци Пухәвә кәна тума пултарат.

Конституци проектнән тытәм тата тәп положенийәсем синчән чарәнса тәрәпәр. Унта 9 сыпак, юлашкынчән кәленә тата күсәм тапхәрәнчи положенисем пур.

Пәррәмәш сыпак:—Конституци тытәмнә никәсәсем синчән. Пәррәмәш статьяра сәкнә паләртнә: Рәсәй Федерациян демократиллә, федерациллә право патшаләхә пулса тәрәт. Малалла паләртнә тәрәх Рәсәй Федерациянчән патшаләх вәсәне әна законсем кәдәрәкән, әс тәвәкән вәсәпа суд вәсәп сине уйәрннә никәсә синчә пурнәсләса пырассә. Политика тәләшәнчи нумай еңләхе, нумай пәртиләхе йышәнәссә. Сәк положени те интереслә: сын прависене, ирәкләхәсене тата тивәсәсене пырса тивәкән кирәк мөнле нормативлә право актиче те вәсене пурте пәлсе тәмәшкән официаллә йәркәне пичетлесе кәлармәсәр йышәнма пултараймәссә.

Конституци проектнече сын тата гражданин прависемпе ирәкләхәсем синчән кәлакән иккәмәш сыпак чылай пысак вярән йышәнәт. Вәсем чи пысак пуняләх шутләнәссә. Проектра паләртнә тәрәх, патшаләх мән пур граждәнсен пәртәвләхән принципәсене пурнәсләса пыма шантарат.

Сәкнә паләртнә: кашни сынна никам та тәкәнме пултараймәст, закон тата суд үмәнчә пурте пәо тән. Уйрәм сын хәрпәрләхән правине закон сыхлани синчән пәррәмәш хут

пәлтернә. Конституци проектнече тәрәх кашни гражданин пурнәмәлли сурт-йәр, социаллә хутләх илмәлли, сывләхә сыхламалли, хәй әслеме пултарнине ирәклә уса курмалли, патшаләхә тытса тәмәлли әсәне хушәнмәлли, вәренмәлли, сүт сәнтәләкән ләйәх условиясемпе уса курмалли, патшаләх вәсән органәсем тата должносри сынсем законә пәсса күнә сиеншән патшаләх сәпләшәрмәлли право пур. 45 статьяра сәкнә паләртнә:

КОНСТИТУЦИ ПРОЕКЧЕН ТӘП ЕНӘСЕМ

сын прависемпе ирәкләхәсене патшаләх хутәлеме шантарат. Сәз вәхәтрах Конституци гражданин сәкән пек тивәсәсене — Тәван сәршыва хутәлеме-ли, сүт сәнтәләкә сыхламәли, закон йәркәне паләртнә нәлуксемпе сборсене түләмәлли тивәсәсене паләртса хунә.

Вицсәмәш сыпак — Рәсәй Федерациян Федераци тытәм синчән. Халых вәхәтра Рәсәй йышнә 21 республика, 6 край, 50 область, пәр автономиллә округ, Федераци пәлтерәшлә Мускав тата Сәкт-Петербург хулисем кәрәссә. Вәсем пурте — Рәсәй пәр тан субъектәсем, Кунта Рәсәй Федерациян әсә шутләнәкән йитүсене асәнса тухнә. Сәрпә тата сүт сәнтәләкә ресурсәсемпе хуса пулмәлли, вәсемпе уса курмәлли тата вәсене тытса тәмәлли, сүт сәнтәләкә уса курмәлли йитүсене, воспитани, вәбәнтү, әсләләх, культура, спорт, сывләхә сыхлас әс, законсем кәларәс әс, тәнчери тата тулашри экономика сыхәнәвәсәне йәркәлесе тәрәс әс йитәвәсене вара Рәсәй тата унән субъектәсем пәрле пурнәсләса пырассә. Рәсәй территориянчә таможня чиккисене туса хума юрамәст.

4, 5, 6 тата 7 сыпаксем вәсән Федераци органәсен право тәләшәнчи положенийәсене паләртса хурассә.

Рәсәй Федерациян Президентнә уйрәм вярән йышәнәт, вәл патшаләх пусләхә шутләнәт. Президентә тәвәтә сүлләхә суйләссә. Конституци проектнече тәрәх Президент Правительствә председателнә, Федераци министрәсене, аслә командование уйәрса ләртәт, Тәп бәкн председателнә, судсен председателәсене уйәрса ләртмәлли кандидатураәсене тәрәтәт, Патшаләх Думин суйләсә иртерме паләртәт, Федераци законәсене ала пулат,

КОНСТИТУЦИ ПРОЕКЧЕН ТӘП ЕНӘСЕМ

тулашри политикана өртсе пырәсине пурнәсләт. Рәсәй пәтәшәләх наградисене парәт. Федераци Пухәвә Рәсәй Федерациян суйләкән тата законсем кәларакән органә шутләнәт, вәл икә паләртән — Федераци Советәнчән тата Патшаләх Думинчән тәрәт. Федераци Советне Рәсәй кашни субъектәнчән икшәр предствитель кәрәт, Патшаләх Думи вара 450 депутатран тәрәт.

Федераци Советнә Рәсәй субъектәсем хушшинчи чикәсене уләштарнине сирәпләтмәлли, Президент суйләне ирттермәлли, Рәсәй Президентне должносран хәтармәлли, Рәсәй Конституци сучән Генеральнәй прокурорне, Конституци сучән, Аслә сучән Аслә Арбитраж сучән судйәсене уйәрса ләртмәлли тата йити йитүсене тәтса парәт. Патшаләх Думи, тәпән илсән, Федераци законәсене йышәнәс тәләшәпә әсләт.

Рәсәй Федерациян әс тәвәкән вәсәне Рәсәй Федерациян Правительствә пурнәсләса пырат.

Сиччәмәш сыпакә суд вәсән йитәвәсене халаләнә. Тәпән илсән, унта сәкнә паләртнә: судйәсем никама тә пәхәнмәссә тата Конституциә, законсем кәна пәхәнса әсләссә, вәсене уләштарма пултараймәссә. Конституциә сәнекән

суд тытәмне Рәсәй Федерациян 19 судйәран тәракан Конституци сучә кәрәт. Вәл Федераци законәсем, йити нормативлә актсем, тәнчери киләшүсем, Рәсәй пәтәшәләх вәсән органәсемпе унән субъектәсем вәсәне органәсем хушшинчи киләшүсем Конституциә киләсә тәни синчән тәрәтнә әсәне тәтса парәт.

Рәсәй Федерациян Аслә сучә граждәнлә, уголовнәй, административлә тата йити әсәсем еңле аслә суд органә шутләнәт.

Рәсәй Аслә Арбитраж сучә экономикәри тавлашүсене тата йити әсәне тәтса парәс еңле аслә суд органә шутләнәт.

Рәсәй Федерациян прокуратури хәйне уйрәм высән йышәнәт, вәл аяларәх тәрәкән прокурорсем сүләрәх тәрәкәнни сене пәхәнса тәмәлли пәрлехи тытәм туса хурат.

Вярәнти самоупразление халәх пурнәкән сәрте историллә тата йити вярәнти йәлә-йәркәне шута илсе пурнәсә кәрәтсә. Вярәнти самоупразлени органәсен тытәмнә халәх хәй тәллән паләртәт. Сәлла кәтәртса пәнә: вярәнти самоупразлени органәсене патшаләхән уйрәм полномочийәсене пәма пултарәссә.

Проектнән тәххәрмәш сыпакнече Конституциә түрләтүсем күртмәлли тата әна сәчәрән пәхса тухмәлли йәркәне паләртнә.

Иккәмәш сыпакәра сәлла кәленә: Рәсәй Федерациян Конституциә пәтәм халәх сәсләвән резултатәсем тәрәх әна официаллә йәркәне пичетләсә кәларнә кунран тытәнса вәя кәрәт.

Рәсәй Федерациян пулас Конституциән проектнечи тәп самантсем сәкән пек.

ХАЛӘ ВАРА сәк документра мәнле ситмәнләхсем пурра синчән чарәнса тәрәпәр тата шухәшләсә пәхәпәр. Чәс-чәсә сәлла кәланине илтме пу-

лат: Конституци Президентә ытлашши әнлә полномочисем парәт, вәл пәтәм аласа хәйән әллинчә тытәт. Чәнах та сәвән пек-и? Патшаләх строительствә йитәвәсене пәлмән сыншән ку вәл чәнах та сәвән пек туйәнма пултарат. Анчәх, право тәләшәнчән илсән, ун пек шухәшпа киләшме май сук. Конституци проектнече тәрәх Президентән чән-чән вәсәп пур еңле те витәмлә төме сук. Паллә әнтә, тәрәссине кәласан, вәсәне бәкнсен, про-

КОНСТИТУЦИ ПРОЕКЧЕН ТӘП ЕНӘСЕМ

куратура, суд органәсен әллинчә. Вәсем патшаләхри ләру-тәрәва тата йәкәләхе пәллә витәм күрәссә. Халәх вәсем мәнле әсленине кура патшаләх вәсән вәйне туйса тәрәт. Тәсләхрән, укә-тенкә сәврәнәшнә йәвәрләхә кәрәсә үкнә те бәкнсем хушшәнмәсәр пулмен. Сәз вәхәтрах закон тәрәх бәкнсем патшаләх вәсән органәсене, сәз шутрә Президентә пәхәнса тәмәссә. Халә вәйра тәрәкән законсем тәрәх бәкнсем, прокуратура, судсем Президентә отчет пәмәссә. Сәлла вара вәл, преступлени тәвәсси сәз тери хәвәрт үссе пырат пулин те, укә-тенкә сәврәнәшнә тәтә право йәкәләхне чәч-чән витәм күме пултараймәст. Конституци проектнече тәрәх Рәсәй Федерациян Тәп бәкнән председателнә, Генеральнәй прокурорне, Конституци сучән, Аслә судән тата Аслә Арбитраж сучән судйәсене Патшаләх Думи тата Федераци Советнә уйәрса ләртәссә.

Сәвәнпа Конституци проектнече вәсәсен йәскәллә шәйләшәвә пултар тесе тәрәшнә кирлә.

Конституци проектнече тәпәр ситмәнләх — суд тытәмнә кирәк пек йәркәләннә. Конституци канәшләвәнчә сәлла пә-

ләртнәччә: сәршыва Рәсәй Федерациян Аслә Советнә пуслас тәрәкән пәрләхлә суд вәсәп пулмәлла, сәз шухәшпа шута илмәллех. Ун пек тунә чылай мөләрәх пулат. Конституци вәйсәр ең — суд органәсене тәрәслесе тәмәни. Сәкә вәл хәш-пәр сәрте судйәсем кирәсәр әсәсем тәвәсси патнә илсе ситернә, судйәсене уголовнәй йәркәне явәп тыттарнә тәсләхсем те пур. Судри этикә йәркисене чәс-чәсәх пәсәссә. Вәсәне уйәрннә шухәшә хәй те вәсән тәрәлә еңсәсем пәрне-пәри пәхәнса тәмәллине паләртәт. Сәвәнпа судсен әсәне тәрәсләкән тивәслә тытәма паләртса хуни кирлә, палләх әнтә, конкретлә әсәне пәхса тухас тәләшпә хушшәнни пулмәллә мәр.

Конституци проектнече республикәсене Федераци Киләшәвәнчә сирәпләтнә суверәнлә патшаләхсем, статусәсәр хәварат. Сәкә вәл республикәсене сирәлхтармәст. Пирән мән тумәлла-ха? Чәвәш Республика 70 сул ытла патшаләх шутләнә, эфир Патшаләх суверәнитечә синчән кәлакән деклараци йышәннә. Халә вара пирән ума питә кәткәс задача тухса тәрәт.

Проектнән 95 статийнече сәлла кәтәртса пәнә: Федераци Советнә кашни субъектән икшәр предствитель — патшаләх вәсән суйләкән тата әс тәвәкән органәсечән пәрер предствитель кәрәссә. Халә партисенчән, общество пәрлөшәвәнчән, әс коллективсенчән Федераци Советнән депутатне суйләме нумай кандидат тәрәтнә, вәсем патшаләх органәсене әсләсәссә, Суйләнас пулсен, вәсем Федераци Советнән членнә статусәне уса курма тытәнәс-и?

Палләх, раштавн 12-мәшәнчә Конституци йышәнмәсам, чи кәткәс йитү тухса тәрәт. Ун пек пулсан, Федераци Пухәвә тата депутатсем хәйсән әсә-хәлә валли тивәслә право никәсә иләймәссә.

Халәх сәкәр сул хушшинчә политикәра әрәш-пирәшләх пулса пүнәрән вәзәнса ситнә, әлла пулин те кашни тата төпәр хутчән хәй хәллән суйләме тивет. Кашни гражданин тәвәс йышәнү туннчән пирән малашнехи кун-сул мәнле пуласси килет.

Н. ФИЛИПОВ,
Чәвәш Республика Министрән Советнән Упрәляющийнә сумә, патшаләхнә право пәхән пусләхә.